УДК 930

А.М. Гайнетдинов

ОЛУГ ТАТАР ГАЛИМЕ
(Марсель Әхмәтҗановның 80 яшьлек юбилее уңаеннан)

Статья посвящена 80-летнему юбилею татарского учёного, доктора филологических наук, профессора М.И. Ахметзянова. В ней представлены краткое описание жизни и деятельности учёного, а также его научные достижения.

Ключевые слова: Марсель Ахметзянов, учёный, многочисленные труды, татарская литература, археография, эпиграфика, история татарского народа, экспедиции.

The article is devoted to the 80th anniversary of the Tatar scholar, Doctor of philological sciences, professor M.I. Akhmetzyanov. It presents a brief description of the life and work of a scholar, as well as his research achievements.

Keywords: Marsel Akhmetzyanov, scholar, numerous works, Tatar literature, archeography, epigraphy, history of the Tatar people, expeditions.

Татар фән дөньясында энциклопедик гыйлемгә ия, күп фән өлкәләрен колачлаган киң эрудицияле шәхесләр күп түгел. XIX гасыр ахыры – XX гасыр башында андый галимнәрнең берсе Ризаэтдин Фәхретдин булса, бүгенге көндә хаклы рәвештә Марсель Әхмәтҗанов исемен атыйбыз, чөнки ул безнең барыбызга да археограф, әдәбият галиме, лингвист, фольклорчы, текстолог, тарихчы, этнограф, эпиграфист, педагог һ. б. буларак билгеле.

Быел югарыда искә алынган ике галимнең дә олуг юбилейлары. Гыйнвар аенда Р. Фәхретдиннең тууына 160 ел тулуны билгеләп үтсәк, шушы көннәрдә мәшһүр татар галиме, филология фәннәре докторы, профессор Марсель Ибраһим улы Әхмәтҗановка 80 яшь тула. Әгәр дә фәнни эшчәнлекләрен тикшерсәк, иҗат җимешләрен барласак, аларның бер-берсенә шактый охшаганлыгын күрербез...

М. Әхмәтҗанов 1939 елның 26 мартында Лениногорск районы Шөгер авылында дөньяга килгән. Ерак бабалары исә – Әтнә районы Олы Мәңгәр авылыннан. Галимнең шәҗәрәсе түбәндәгечә: Марсель бине Ибраһим бине Әхмәтҗан бине Гайнетдин бине Галиәсгар бине Габдрәшит бине Мөслим бине Арслан бине Әбәк бине Җәбәк.

1943 елда Әхмәтҗановлар гаиләсе Арча районы Яңа Кенәр авылына күченеп килгәнлектән, яшьлеге шунда узган. Кечкенә Марсельне, җиде яше тулгач, ата-анасы Яңа Кенәрдәге рус мәктәбенә биргән. Фәкать татарча фикерләргә өйрәнгән бала русча укытуны кабул итә алмаган, тора-бара ул бөтенләй бу мәктәптә укудан баш тарткан. Рус укытучылары да, үз эшләрен яхшы белүләренә карамастан, балада ят тел ярдәмендә фәннәргә мәхәббәт тәрбияләп булмаганны аңлаганнар булса кирәк. Ата-анасы, ялгышларын танып, икенче елны аны татар мәктәбенә күчерергә мәҗбүр булган. Шуннан соң гына ул мәктәптә

бик яхшы нәтиҗәләр күрсәткән, фәкать «5»леләр генә алып кайта башлаган, башка яшьтәшләреннән үзенең белемгә омтылуы белән аерылып торган.

1957 елда Яңа Кенәр мәктәбен тәмамлаганнан соң, булачак галимнең язмышы шунда ук фән белән бәйләнмәгән – ул башкалабызның бер заводында гади эшче булып эшләгән.

Һәм менә, ниһаять, 1963 елда М. Әхмәтҗанов Казан Дәүләт университетының кичке бүлегенә укырга кереп, тарихчы белгечлеген үзләштергән. 1968 елда бу могтәбәр уку йортын бик уңышлы тәмамлаган.

Һәрвакыт белемгә, фәнгә омтылган кешенең уку, гыйлем алу теләген югары уку йортын тәмамлау гына баса алмаган, әлбәттә. Шуңадырмы, 1972 елда М. Әхмәтҗанов ул заманнарда татар милләтенә хезмәт итүче төп фәнни оешма – Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм тарих институты каршындагы аспирантурага укырга кергән һәм Фазыл Фәсиев җитәкчелегендә тел белеме буенча диссертация яклап, филология фәннәре кандидаты исеменә лаек булган. Бу елларда Татарстанда диссертация яклау советы ябылып тора, шуңа күрә ул Казакъстанның Алма-Аты шәһәрендә яклый. Шәҗәрәләр буенча язылган фәнни эше («Исследование татарских шеджере в источниковедческом и лингвистическом аспектах: (по источникам XIX–XX вв.)») галимнәр тарафыннан югары бәяләнә. Институт галимнәре, аның тырышлыгын күреп, эшкә калырга тәкъдим иткәч, үз халкына хезмәт итү, нинди дә булса файда китерә алу мөмкинлеге бирелүгә сөенеп, ул биредә кала.

Борынгы шәҗәрәләр табу һәм өйрәнү өлкәсендәге эшчәнлеге Марсель абыйның зур казанышларыннан саналырга хаклы, чөнки ул – бик күп шәҗәрәләрне фәнни әйләнешкә керткән кеше. Совет заманында фәндә шәҗәрәләргә игътибар кимегәннән соң, ул бу өлкәгә яңадан җан өрде, шәҗәрәләрнең гаять кыйммәтле чыганаклар булуын дәлилләде. Россиядә генә түгел, хәтта бөтен дөньяда татар шәҗәрәләрен аның кадәр яхшы белгән, җентекләп өйрәнгән кеше юк, дип әйтә алабыз. Соңгы елларда халыкта шәҗәрәләр төзү, нәсел-нәсәпне белү омтылышы көчәйде, кешеләрнең үз тамырлары белән кызыксына башлауларында М. Әхмәтҗановның да өлеше зур. Шунысы сөендерә: 2013 елда галимгә «Татар шәҗәрәләре» хезмәте өчен Татарстан Республикасының Дәүләт премиясе бирелде.

Галим М. Әхмәтҗанов бөтен гомерен татар әдәбиятын, тарихын, мәдәниятен өйрәнүгә башышлады. Эш дәверендә ул күпсанлы фәнни экспедицияләрдә катнашып, археографик материал, ягъни борынгы кулъязма һәм сирәк басма китаплар җыеп, Институт мирасханәсен тулыландырды һәм бүгенге көнгә кадәр шул эшенә һаман тугрылыклы. Фәнни эшенең темасы: «Татар әдәби мирасын өйрәнү проблемалары: әдәби чыганакларны барлау, тикшерү методы нәтиҗәләре». Анда галим борынгы татар китабының тарихын анализлаган; борынгы татар әдипләре тарафыннан иҗат ителгән әсәрләрнең таралышын, яшәешен һәм система буларак чагылышын билгеләгән; археографик материал-

лар системасының аерым әсәрләрнең язылу максатларын ачуга ачкыч икәнен дәлилләгән; татар шәҗәрәләре системасының борынгы әдипләр тормышын өйрәнүдә әһәмиятле чыганаклар булуын исбатлаган; татар кулъязмаларында моңа кадәр мәгълүм булмаган яңа әдәби жанрларны ачкан; яңа чыганакларны, әдәбиятыбыз тарихында билгесез, яки аз билгеле шагыйрьләрнең мирасларын фәнни әйләнешкә керткән; кулъязмалардан алынган йөзләгән текстларны хәзерге графикага күчереп, сүзлекчәләр һәм искәрмәләр белән текстологик яктан эшләп чыккан; борынгы язма чыганак текстларын тарих белән тыгыз бәйләнештә өйрәнү методикасын эшләгән; яңа әдәби ядкярләрне башка кардәш әдәбиятлардагы версияләре белән бәйләнештә һәм чагыштырып өйрәнү методикасын мисалларда күрсәткән. Диссертациясе нигезендә язылган «Татар кулъязма китабы» (2000) гуманитар өлкәдә эшләүче һәр галимнең диярлек өстәл китабына әверелде.

XVII–XIX гасырлар татар әдәбияты тарихы М. Әхмәтҗановка кадәр җитәрлек дәрәҗәдә өйрәнелмәгән иде. Бу озын тарихи дәверне тулырак ачу өчен, басылып чыккан әдәби ядкярләрнең текстлары гына җитми. Шунлыктан галим, борынгы кулъязма китапларның һәм документларның әдәбиятыбыз тарихын өйрәнүдәге кыйммәтен аңлап, нәкъ менә шушы өлкәдә армый-талмый эшләде, татар әдәбияты тарихын яңа фактлар, чыганаклар, әсәрләр белән баетты, тулыландырды. Мәсәлән, XVIII йөз татар әдәбиятына багышланган хрестоматияләрдә урын алган әсәрләрнең күбесе аның тарафыннан табылган. Алар текстологик яктан эшкәртелеп, укучыларга тәкъдим ителде.

М. Әхмәтҗанов борынгы халык авыз иҗаты ядкярләрен халыкка кире кайтару өлкәсендә дә бик зур эш башкарган кеше. Аның «Каһарман Катил. Дастан», «Угызнамә» (1998), «Дастаннар ватаны» (1999) исемле китаплары зур популярлык казанды – аларда әлегә фәндә билгеле булмаган әсәрләр киң җәмәгатьчелеккә тәкъдим ителде. Галимнең меңләгән тираж белән 1991 елда басылып чыккан «Төш юрау китабы» тиз арада халык иң яратып укый торган басмага әверелде. Үзенең «Татар халкының борынгы ырым-арбаулары һәм төрле фалнамәләре» (2012) китабында М. Әхмәтҗанов борынгы кулъязмалардагы бик күп ырымнарны туплап, кабат халыкка җиткерде. Анда мәхәббәттә уңышка ирешү, бозулардан, дошманнардан, авырулардан саклану өчен укыла торган 130 дан артык XVIII–XX гасырларга караган ырым текстлары китерелгән. Моннан тыш, бу китапта төш юрау тәгъбирләре, календарь фалнамәләр, табигать сынамышлары урын алган. «Татар археографиясе. Татар халкының кулъязма тыйб хәзинәсе мирасы» (2016) хезмәтендә М. Әхмәтҗанов укучыларны медицина өлкәсенә караган бай милли мирасыбыз белән таныштырды. Шунысын әйтергә кирәк: моңарчы бу өлкә фәнни яктан тиешенчә өйрәнелмәгән иде. Яшь галимнәр белсен, өйрәнсен өчен, фәнни экспедицияләрдә табылган археографик материалларының фәнни тасвирламаларын үз эченә алган 10 га якын китабын да галим үз тырышлыгы белән бастырды.

Марсель абый татар эпиграфикасын өйрәнү өлкәсендә дә зур хезмәт куйды. Узган гасырның 70 нче елларыннан башлап күпсанлы экспедицияләргә чыгып, халкыбызның ташъязма мирасын Татарстанның бөтен районнарында диярлек, барлык чиктәш республикаларда, Санкт-Петербург, Оренбург, Чиләбе, Касыйм, Екатеринбург, Уфа, Троицк шәһәрләрендә йөреп, бөртекләп туплады. Шул рәвешле «Үлгәннәрнең каберен бел» (2000), «XVII–XVIII гасыр татар ташбилгеләре» (2011), «Ташбилгеләргә язылган татар әдәбияты үрнәкләре (2011), «Татар археографиясе. Татар эпиграфикасын өйрәнү дәверендә тупланган зират культурасы хакындагы кайбер материаллар» (2013), «Татарстандагы татар зиратлары ташбилгеләре язмалары» (2016) кебек китаплары бер-бер артлы дөнья күрде. Галимнең татар мәдәниятенең борынгы традицияләрен өйрәнүгә багышланган бу хезмәтләрендә мәдәниятебезнең күп гасырлык тарихи үсеше киң географик мәйданнарда яшәгән халкыбызның милли үзенчәлекләренә басым ясап күрсәтелгән. Зиратларда борынгы кабер ташларын өйрәнү җиңел эш түгел икәнен һәр эпиграфист белә. Билгә кадәр үскән үләннәр, ташландык каберләр иңгәннән соң барлыкка килгән чокыр-чакырлар арасында борынгы кабер ташларын эзләп йөрү олы яшьтәге галимгә генә түгел, яшьләргә дә бик кыен.

М. Әхмәтҗанов татарның тарихын һәм этнографиясен өйрәнүдә дә зур эшләр башкарды. Аның күпсанлы язма чыганаклар нигезендә Алтын Урда, Казан ханлыгы, Касыйм ханлыгы, Нугай урдасында яшәгән татарларларның этник тарихын ачкан «Меңьеллык татар нәселе» (2000), «Нугай урдасы: татар халкының тарихи мирасы (2002, 2009) китаплары тарих фәне үсешенә зур өлеш кертте, татар этногенезы тарихын дөрес юлга салды. Шулай ук галим хәзерге Татарстандагы аерым төбәкләрне дә җентекләп өйрәнде. «Олы Мәңгәр авылы тарихы» (2000), «Ахун авылының шәҗәрә китабы» (2006) һ. б. китаплары – шул хезмәтнең җимешләре. Галимгә татар халкы тарихын өйрәнүдәге эшчәнлеге өчен Бөтендөнья Татар конгрессы башкарма комитетының Лениногорски бүлекчәсе һәм андагы «Заман сулышы» газетасы редакциясе тарафыннан гамәлгә куелган Р. Фәхретдин исемендәге премия бирелде.

Әле күпләребез М. Әхмәтҗановның оста шагыйрь икәнен белмидер. Аның шигырьләрендә, әлбәттә, милләт язмышы темасы киң яктыртылган. Аларның күбесе галимнең куен дәфтәрләрендә кульязма вариантта гына саклана. Сөембикә-ханбикә, Әмәтхан солтан, Янгура батыр турындагы шигырьләре республикабызның төрле газета-журналларында басылып та чыккан. Күргәнебезчә, аның әсәрләре дә татар халкының данлыклы, күренекле ул-кызлары хакында. 2017 елда аның «Күңел тойгылары» дип исемләнгән шигырьләр һәм проза текстлары җыентыгы дөнья күрде. Марсель абый үзенә «Марсель Мәңгәри» дигән псевдоним алган, чөнки, әйткәнебезчә, аның борынгы бабалары Олы Мәңгәр авылыннан.

Шул рәвешле, олуг галимнең бүгенге көндә иллегә якын китабы нәшер ителгән (мәкаләдә барысын да санап бетерү мөмкин түгел), меңгә якын фәнни, фәнни-популяр һәм публицистик мәкаләләре басылып чыккан. Ул – Г. Ибраһимов исемендәге ТӘҺСИ һәм КФУда диссертацияләр яклау Советы һәм төрле журналларда редколлегия әгъзасы, Халыкара төрки академия академигы, Кол Гали исемендәге Халыкара премия лауреаты, Татарстанның атказанган фән эшлеклесе, хезмәт ветераны. М. Әхмәтҗановның фән һәм милләт үсешенә керткән өлеше шулкадәр зур ки, хәтта ул Ш. Мәрҗани, Р. Фәхретдиннәр белән бер дәрәҗәдә торырга лаеклы галимдер.

Форсаттан файдаланып, мөхтәрәм һәм кадерле Марсель ага Әхмәтҗановны олуг бәйрәме белән чын күңелдән тәбрик итәбез, аңа саулык-сәламәтлек, фәнни ачышлары белән безне һаман сөендереп торуын телибез!

Гайнетдинов Айдар Марсиль улы,
филология фәннәре кандидаты, ТР ФА Ш. Мәрҗани исемендәге
Тарих институтының ТР халыкларының тарихи-мәдәни мирасы бүлеге
өлкән фәнни хезмәткәре